

6. Moskalenko L. Odyń den iz zhyttia shkoliara : 10 hodyn na navchannia i hodyna – na vse reshtu [One day of a student's life: 10 hours for study and one hour for the rest]. Available at: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/80347/>. (ukr).

7. Niankivskiy S. L., Yatsula M. S., Chykailo M. S., Pasechniuk I. V. (2012). Stan zdorov'ya shkolariv v Ukraini [Health status of schoolchildren in Ukraine]. Zdorove rebenka, 5 (40) (ukr).

8. Parhomenko L. K. (2006). Mediko–social'nye problemy sohraneniya zdorov'ya podrostkov v Ukraine [Medical and social problems of maintaining adolescent health in Ukraine]. Zdorov'e rebenka, 1, Organizacija zdavoohraneniya. Available at: <http://pediatric.mif-ua.com/archive/issue-207/article-210/>. (rus).

9. Sukhomlynskiy V. (1977). Pavlyshska serednia shkola [Paul's secondary school]. K.: Rad. shk., Vybrani tvory: u 5 t. T. 4., 7 – 390 (ukr).

10. Sukhomlynskiy V. O. (1977). Sertse viddaiu ditiam [I give my heart to the children]. Vybr. tvory : u 5 t. – T. 3. – K. : Rad. shk., 9 – 279 (ukr).

УДК 37.015.3

ORCID iD 0000-0002-4841-9359

АСЕРТИВНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ВИХОВНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Ірина Хозраткулова

У статті розглядається проблема маніпуляції та насилля в сучасному суспільстві. Більшість сучасних дітей та молоді вважають маніпуляцію та психологічне насилля абсолютно нормальним явищем, і допускають його у повсякденній взаємодії. Катастрофічні наслідки такої проблемної взаємодії суспільство вже усвідомлює. Сучасні педагоги, психологи і соціологи постійно шукають шляхи профілактики і корекції агресивної деструктивної поведінки.

В. О. Сухомлинський першим заговорив про провідну роль виховання духовності, без якої не може бути соціально-економічного прогресу. У статті зазначено необхідність впровадження гуманістичних ідей у сучасний освітній простір. Увага акцентується на сучасності й світовому значенні виховних ідей В. О. Сухомлинського, який відстоював ідеї гуманізму і того, що істинне гуманне суспільство можуть створити тільки розумні й гуманні люди.

Проблема в тому, що сучасна школа перетворюється на суто освітню структуру, де виховання стоїть на другому плані. Домінуючими цінностями сучасних підлітків є матеріальний успіх, гроші і речі. Молодь з психологією «переможця-маніпулятора» прирікає суспільство на хвороби жорстокості й непорозуміння.

Отже, формування ненасильницької комунікації і розумного мислення серед дітей та підлітків є надзвичайно важливим завданням виховного процесу у будь-якому навчальному закладі. В статті підкреслюється, що саме такі ідеї, виразної гуманістичної спрямованості В.О. Сухомлинського, сучасні як ніколи.

Також, у статті наголошується на актуальності виховання в підростаючого покоління людяності на противагу американському егоцентризму. Освітняни мають зорієнтувати молоде покоління на співчуття та альтруїстичне бажання допомоги іншому, розуміючи людські розбіжності, – демонструючи риси справжнього українського характеру.

У статті зазначено необхідність організації психологічної підтримки молоді

людини в опануванні асертивних форм взаємодії та отриманні нового позитивного соціального досвіду.

Ключові слова: гуманізм, людяність, освітній процес, молодь, підлітки, маніпуляція, виховання, насилля, соціальний інтерес, взаємодія, асертивність.

ASSERTIVE BEHAVIOR OF PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE EDUCATIONAL HERITAGE OF V. O. SUHOMLINSKY

Iryna Khozratkulova

The article deals with the problem of manipulation and violence in modern society. Most modern children and young people consider manipulation and psychological abuse to be a completely normal phenomenon, and allow it in everyday interaction. Society is already aware of the catastrophic consequences of such problematic interaction. Modern educators, psychologists and sociologists are constantly looking for ways to prevent and correct aggressive destructive behavior.

V.O. Sukhomlinsky was the first to talk about the leading role of nurturing spirituality, without which there can be no socio-economic progress. The necessity of introducing humanistic ideas into the modern educational space is stated in the article. Attention is drawn to the present and world importance of the educational ideas of V.O. Sukhomlinsky, who defended the ideas of humanism and the fact that only smart and humane people can create a true humane society.

The problem is that the modern school is becoming a purely educational structure, where education is in the background. The dominant values of today's teenagers are material success, money and things. Young people with the psychology of "winner-manipulator" condemn society to the disease of cruelty and misunderstanding.

Therefore, the formation of nonviolent communication and intelligent thinking among children and adolescents is an extremely important task of the educational process in any educational institution. The article emphasizes that such ideas, expressive of the humanistic orientation of V.O. Sukhomlinsky, as modern as ever.

Also, the article emphasizes the relevance of education in the younger generation of humanity as opposed to American egocentrism. Educators should orient the younger generation to the compassion and altruistic desire to help others, understanding the human differences - by demonstrating the traits of a true Ukrainian character.

The article states the necessity of organizing psychological support for a young person in mastering assertive forms of interaction and gaining a new positive social experience.

Keywords: *humanism, humanity, educational process, youth, adolescents, manipulation, education, violence, social interest, interaction, assertiveness.*

Актуальність проблеми. Феномен насилля є серйозною соціальною та психолого-педагогічною проблемою. Статистичні дані різних кроскультурних досліджень доводять, що агресивність та жорстокість соціального середовища постійно зростає. Молодь використовує насильство для того, щоб контролювати поведінку оточуючих людей.

На сьогоднішній день суспільство починає усвідомлювати катастрофічні

наслідки проблеми беззаконня, утиску прав іншого, жорстокості та нелюдності. У тому чи іншому випадку, у тих чи інших аспектах, феномен насилля був предметом наукового аналізу в усіх гуманітарних науках і мішенню корекції вже не одне десятиріччя. Сучасні психологи і педагоги постійно шукають шляхи, які б знижували рівень агресії та насилля серед школярів. Г. О. Балл зазначав: «В нашу епоху... гуманізація

суспільних відносин постає не лише моральним гаслом, але й умовою виживання людства» [2, с. 4].

Велика, самобутня спадщина талановитого педагога-вченого В. О. Сухомлинського з плином часу привертає все більше уваги. Його педагогічні, публіцистичні та літературні праці й учительський досвід значно вплинули на педагогічну науку ХХ століття. В. О. Сухомлинський першим заговорив про провідну роль виховання духовності, без якої не може бути соціально-економічного прогресу. Педагог-реформатор був невдоволений авторитарно-догматичними структурами виховання і своїми працями, звертав увагу на цю проблему, сподіваючись на радикальні зміни в педагогіці. Ученими всього світу доведено, що маніпуляція (психологічне насилля) у людській взаємодії призводить до особистісних порушень і негативних соціальних наслідків.

Педагог-гуманіст В. О. Сухомлинський постійно наголошував: «Сущность воспитания – человеческие взаимоотношения... готовность отдать частицу своих духовных сил во имя блага других людей» («Как воспитать настоящего человека») [8, с. 256]. Василь Сухомлинський відстоював ідеї гуманізму і того, що істинне гуманне суспільство можуть створити тільки розумні й гуманні люди.

Метою статті є наголошення на необхідності впровадження гуманістичних ідей В. О. Сухомлинського в сучасний освітній процес, які розглядаються як асертивна взаємодія учнів.

Виклад основного матеріалу. Питання насилля як цілісного соціально-психологічного феномена В. О. Сухомлинським практично не розглядалося, але витoki жорстокості він убачав у негуманних взаємовідносинах людей. «Если ребенок потерял веру в человека или совсем не знал ее, в его душе происходит надлом, а нередко и трагедия. Он теряет веру в правду, истину, становится или озлобленным, ожесточенным, или же безвольным и лицемерным, двуличным и лживым» («Что де-

лает человека воспитуемым») [8, с. 60].

На сучасному етапі розвитку суспільства під впливом економічних, соціальних, демографічних факторів та значного рівня урбанізації відбувається руйнування «ми-зв'язків», відчуваються зміни в українських характерах. В. О. Сухомлинський, як активний громадський діяч, ще у 50–60-их роках передбачав перевагу сили й індивідуального успіху в соціальних моделях багатьох сучасних культур. Проблема в тому, що ми спостерігаємо аналогічну ситуацію в упровадженні «нео-концептуальних» ідей в освіту сьогодення України, лозунгом якої стає формування і розвиток «успішної особистості». На жаль, сучасна школа перетворюється на суто освітню структуру, де виховання стоїть на другому плані. З'явилися школи, які виховують майбутніх лідерів, з настановою: «перемогти будь якою ціною», «успіх – це головне в житті», де гуманність, чуйність, відкритість, щирість та безкорислива доброта – зайві особистісні характеристики «хазяїв життя». Домінуючими цінностями є матеріальний успіх, гроші й речі. Простір маніпулятивного контакту дуже великий, приклади маніпуляції зустрічаються в усіх сферах спілкування: батьки – діти, учителі – учні, чоловік – дружина, начальник – підлеглі тощо.

Американський психолог Е. Шостром у праці «Анти-Карнеги» [12] визначає сучасну людину як маніпулятора, яка з метою самозахисту різними способами експлуатує, використовує та контролює себе й інших як об'єкти або речі. За Шостромом, маніпулятору властиві невротичні риси, нещирість у відносинах з іншими та втрата сенсу життя. Молодь із психологією «переможця-маніпулятора» прирікає суспільство на хвороби жорстокості й непорозуміння, на які вже і так страждає наш соціум. На жаль, школи та сім'ї, де панує авторитет сили, а не сила авторитету, вже є нормою в нашій країні. Виховання активної та самостійної особистості з розвинутими гуманістичними якостями має бути

пріоритетним напрямом педагогічного процесу.

Найголовнішими принципами виховної системи В. О. Сухомлинського були: довіра та повага до особистості дитини та беззастережне дотримання її прав. Так, навчання форм асертивної поведінки з гуманним ставленням до людей має врятувати від насилля нашу школу і країну. Необхідно ліквідувати зі шкільного життя тиск, залякування, примус, глузування, погрози, переслідування, ігнорування гідності, прав і свобод особистості. На думку доктора психологічних наук, професора Б. С. Братуся [4], чим ближче ставлення до іншої людини не як до самостійної цінності, а до засобу задоволення особистих потреб та інтересів, тим глибше ступінь людської патології.

Проблема формування ненасильницької поведінки та розумного мислення серед дітей та підлітків є надзвичайно важливим і важким завданням.

Однодумець В. Сухомлинського гуманіст, філософ, педагог Я. Корчак основним методом розумного виховання вважав метод послаблення негативних і розвиток позитивних рис характеру дитини. В основі роботи його дитячого інтеграційного табору були права дитини на повагу, принцип пробачення та діалогові відносини між дітьми і дорослими.

Із метою подолання деструктивної насильницької взаємодії однолітків треба робити акцент на корекції процесу соціального наuczіння в розвитку агресії. Найчастіше коріння агресивності йде з раннього дитинства. Результати сучасних наукових досліджень рис характеру кримінальних злочинців доводять, що у своїх ранніх спогадах вони відчували себе ізольованими, ворожими й залежними, а сімейне оточення сприймали як загрозливе, що викликає не підтримку, а невпевненість.

Сьогодні проблем із вихованням дітей виникає значно більше. Криза економіки, культури й духовності, що відбувається в суспільстві, не могла не

позначитися на сім'ї і стилях сімейного виховання. Модель ринкових відносин проникає і в сім'ю. Зрозуміло, що в шкільній практиці необхідно підвищити роль сім'ї у профілактиці агресивної та жорстокої поведінки дитини. Коріння жорстокості, хамства, лицемірства В. Сухомлинський бачив у вадах сімейного виховання. У праці «Як виховати справжню людину» [7] автор наголошує на відносинах між дітьми і батьками. Він пропагував гармонію в сімейному житті, акцентував увагу на подоланні анархії в сімейному вихованні. Саме в тому, щоб розділити радість дітей, дати їм пораду, і полягає важлива роль сім'ї. Всебічний розвиток особистості можливий лише за умови двох вихователів – сім'ї і школи, – наголошував В. Сухомлинський.

Творча спадщина В. О. Сухомлинського здатна оновлюватися в часі, набуваючи обґрунтованої актуальності. Український педагог подарував нам цілісну педагогічну систему виразної гуманістичної спрямованості: «тільки добрий і великодушний може бути сильним». У статті «*Как воспитать потребность в человеке*» науковець підкреслював: «Поменьше трескучих фраз о любви к человеку вообще, побольше конкретных дел, сердечного участия в жизни, в творении радостей – вот что должно стать правилом нравственного воспитания» [8, с. 224].

Майстер своєї справи, талановитий учений стверджував, що дітей виховує допомога не тільки один одному, батькам, а й іншим людям. Моральний досвід, – наголошував Сухомлинський, – набутий у таких взаєминах, є невичерпним джерелом безкорисливої доброти, душевної чутливості та чуйності. Український педагог пропонував будувати всю систему взаємовідносин в учнівському колективі так, щоб переважна частина зусиль кожного вихованця була спрямована на турботу про інших. Усі педагогічні ідеї українського педагога пронизані вихованням людяності: «...не власть и подчинение, а уважение и любовь должны

буть в основі учебы...» [8, с. 105].

Унікальний досвід, який залишив педагог-новатор, пов'язаний із формуванням особистості, далекої від догм маніпуляції і насилля як способу буття у світі. Він стверджує, що виховання гуманізму й людяності здійснюється через творіння людям добра. Роботи В. О. Сухомлинського з вивчення колективу не втратили актуальності й до нині. Василь Олександрович збагатив і систематизував теорію і методику виховання шкільного колективу. Для нього дитячий колектив – співтовариство дітей, у якому є ідейна спільність, інтелектуальна спільність, емоційна спільність, організаційна спільність. Саме про важливий інструментарій налагодження людських стосунків і говорив В. О. Сухомлинський. Назви цього терміна не було в його роботах, але зміст поняття співпадає із сучасним психологічним терміном «соціальний інтерес». Сучасні соціальні психологи експериментальним шляхом довели вплив рівня соціального інтересу на продуктивність і характер взаємовідносин у соціальних групах, що у свою чергу впливає на якість життя і соціалізацію особистості. Оптимальний рівень розвинутого соціального інтересу є базовим для навчання і розуміння асертивної взаємодії з оточуючими.

Асертивність – це вміння відстояти себе в міжособистісних стосунках, поважаючи свої права і права інших людей. За Вікіпедією, асертивність (англ. *assertion*) – здатність людини відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини. [1]. Асертивну поведінку ще називають гідною і впевненою. Асертивна поведінка є «золотою серединою» між пасивністю та агресивністю, яка сприяє порозумінню та зміцнює стосунки між людьми. Асертивність – це навички домовлятися з іншими, говорячи про свої потреби, а також це бажання чути іншого, визнавати його потреби і вміння почути думку співбесідника.

Сучасний український психолог,

професор Г. О. Балл [2; 3], глибоко осмислюючи проблему сучасного гуманізму, визначає джерела непорозуміння та негативного ставлення до оточення «істотними психологічними чинниками конфліктів є хибна самоідентифікація учасників взаємодії та хибне розуміння ними один одного. Йдеться передусім про те, що і свої, і, особливо, властиві іншій стороні об'єктивні інтереси (або, можна сказати, об'єктивні потреби) відображаються у свідомості учасників взаємодії у викривленому вигляді, найчастіше внаслідок неправомірного спрощення, однобічного тлумачення їхнього змісту. Тим часом його повніше розкриття здатне виявити чималі поля спільних інтересів сторін» [3, с.16].

У праці «Верьте в человека» [6] Василь Олександрович пропагував ідеї цілісного колективу, коли люди стають ближче та доброзичливішими один до одного. Цей підхід є близьким нашої слов'янської ментальності, сформованої на общності й соборності, одним із генетичних механізмів якої є злиття у «ми» як механізму психологічного захисту. На протигагу американським культурним моделям «людини-Робінзона», здатної самотужки, без сторонньої допомоги випередити інших в отриманні життєвих благ. «Самодостатність» у такому розумінні збіднює морально-ціннісну складову особистості. У сучасному суспільстві яскраво популяризується нарцисизм: «Я найкращий, найрозумніший, найспритніший», що виступає своєрідною деструкцією суспільства. Гіркий досвід наявної агресії в школі переконує, що недооцінка досвіду культурно-історичних традицій і звичаїв народу призводить до небезпечних соціальних хвороб.

Певною мірою реакція людини на соціально-культурні та політичні умови життя визначає її світогляд та поведінку. На території держави, де тривають військові дії, так чи інакше формується маскулінна культура. Маскулінність інтерпретується як спрямованість на справу, емоційна холодність, тверезий розрахунок, суперництво тощо. Саме

така тенденція змушує переглянути деякі форми й методи навчально-виховного процесу, до якого «органічно» увійшли ідеї домінування, жорсткої конкуренції, маніпуляції та психологічного насилля. Практично в кожному класі є учні, які стають жертвами булінгу, а також агресори, які є ініціаторами глузувань та знуцань.

Результати наших діагностичних досліджень [13, с. 128] рівня соціального інтересу демонструють кореляційні зв'язки між схильністю підлітків до насилля та несформованим у них соціальним інтересом. Із позиції А. Адлера [11], наше життя є цінним лише настільки, наскільки ми сприяємо підвищенню цінності життя інших людей. Він наголошував, що соціальний інтерес виступає основою інтеграції в суспільство та усунення почуття меншовартості: «Будь-яка цінність людини визначається її ставленням до ближнього і тією часткою праці, необхідної для спільного життя, яку він на себе бере. Завдяки своїй роботі на користь цього спільного життя вона стає цінною для інших людських істот, ланкою великого ланцюга, яка зв'язує суспільство, в ланцюзі, пошкодивши який не можна не нашкодити людському суспільству» [11, с. 123].

Людям із високим рівнем соціального інтересу властиві прояви турботи, довіри, співчуття, готовності до відповідального вибору, творчості, співробітництва тощо.

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського пропагує гуманістичні принципи виховання дитини і виступає проти «авторитету сили» у людських взаєминах. У літературі відзначаються й навчальні фактори, що призводять до насильницької поведінки підлітків. Так, низка дослідників указують на значну роль шкільної ситуації у формуванні схильності до насилля в підлітків. Неприятлива шкільна ситуація включає невинуватого суворість учителів, високу частоту покарань за порушення шкільної дисципліни тощо. Слово «повинен» у школі вчителі використовують дуже

часто, разом із тим, набагато рідше вчителі намагаються донести до дітей ідею, що розвиватися потрібно в першу чергу для себе. На думку Василя Олександровича, школа – це місце, де дитина повинна відчувати щастя, повноцінність свого духовного життя, радість праці та творчості.

У сучасній школі спостерігається агресивне ставлення до однолітків, деструктивна конфліктна поведінка та незнання альтернативних технік ненасильницької взаємодії, у школярів немає навичок асертивного поводження під час спілкування.

У педагогічній освіті в Україні мають поширюватися процеси гуманізації, які сприяють розвитку творчої особистості. Саме розумінню причин непорозуміння та механізмів виникнення насилля між людьми, а також упровадженню алгоритмів асертивної взаємодії треба приділити увагу педагогам під час звичайного щоденного спілкування і з учнями, і їхніми батьками, і колегами, і керівництвом школи.

Розвинути почуття впевненості дитині допоможуть тренінги, їх проводять на уроках основ здоров'я або на виховних годинах. Статистика шкільної конфліктності доводить, що треба збільшити кількість годин на спілкування зі шкільним психологом, який в індивідуальній або груповій формах навчить технологій асертивності всіх учасників освітнього процесу.

Пріоритетними лініями шкільного життя мають бути:

1. Педагогізація батьків. Розвиток органічної взаємодії сім'ї та школи в подоланні насильницької поведінки учнів.

2. Активізація потреби в самовихованні щодо виправлення та подолання деструктивних звичок, формування соціального інтересу учнів.

3. Організація психологічної підтримки молодій людині в опануванні асертивних форм взаємодії та отриманні нового соціального досвіду.

Проникливі слова видатного

педагога: «...перед кожною дитиною вчитель повинен відкрити ті сфери, де вона зможе досягти своєї вершини, сформувавши свою людську гідність» [10] – актуальні й у наші часи. На етапі реформування освіти значущим постає завдання – знайти саме ту виховну лінію, яка проходить тонкою межею, від «хворобливої самотності» до «автономної» особистості. Сприяння розвитку людини, яка має чіткі соціально-позитивні цілі, психологічно сильна, моральна стійка, незалежна від впливу ринкових відносин.

Наявна «культурна» ситуація ставить перед освітянами завдання зорієнтувати молоде покоління на бажання зберегти емоційність, чуйність, співчуття, демонструючи силу духу – тобто справжні риси українського національного характеру. Більшість дослідників схиляються до того, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість. Саме інтровертованість виявляється в миролюбності, не схильності до агресії та насильства, зосередженості на своїй

внутрішній свободі. Зростає значення формування емоційної культури молодого покоління. Без ідей педагогічного гуманізму стає проблемним становлення молоді в культурному середовищі й унеможливорюється шлях до гармонійного розвитку особистості. Розв'язання таких завдань потребує використання нових підходів і до підготовки вчителів.

Висновки. З ім'ям В. Сухомлинського пов'язане збагачення педагогічної науки не тільки ХХ, а й ХХІ століття. Здійснений аналіз наукової літератури виявив зв'язок гуманістичних принципів виховання з поняттями соціального інтересу та асертивної поведінки, що дає можливість краще розуміти поняття сучасного гуманізму. Ми впевнені в тому, що Василь Олександрович Сухомлинський ще надовго залишиться письменником сучасності.

Отже, гуманістичні ідеї великого українського педагога В. О. Сухомлинського є актуальними, прогресивними і своєчасними в процесі соціалізації сучасної молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асертивність /Вікіпедія/ електронний ресурс/ режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
2. Балл Г.О. Особистісна свобода і гуманізація освіти // Практична психологія та соціальна робота. № 1, 2001. – С. 2–5.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Видання друге, доповнене. – Житомир: ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. – 232 с.
4. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности: психологическое исследование. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
5. Корчак Я. Как любить ребенка : [пер. с пол.] / Я. Корчак. – М. : Дом, 1990. – 445 с. : ил.
6. Сухомлинский В. А. Верьте в человека. М., «Молодая гвардия», 1960. – 112 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – Київ: Рад. школа, 1976. – 588 с. (*Как воспитать потребность в человеке*).
8. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский : сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик. – 6-е изд. – Москва : Политиздат, 1988. – 270 с.
9. Сухомлинский В. А. Потребность человека в человеке / В. А. Сухомлинский. – 2-е изд. – Москва : Сов. Россия, 1981. – 91 с. – (Человек среди людей).
10. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К.: Рад. школа, 1972. – 143 с.
11. Фрейджер Р., Фрейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты.

- СПб.: Прайм-Еврознак, 2006. — 704 с.

12. Шостром Е. Анти-Карнеги /електронний ресурс, режим доступу: <http://web.kpi.kharkov.ua/ethics/wp-content/uploads/sites/131/2016/02/SHostrom-Everett.-Anty-Karnegy.pdf>

13. Хозраткулова І. А. Соціальний інтерес як детермінанта соціального розвитку дитини в умовах інклюзивного освітнього середовища // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського: збірник наукових праць/ за ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Випуск 1.34. – Миколаїв: МНУ ім. В. Сухомлинського, 2011. – С 126–130.

REFERENCES

1. Asertyvnist /Vikipediia/ [Assertiveness]. Available at : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>. (ukr).

2. Ball H. O. (2001). Osobystisna svoboda i humanizatsiia osvity [Personal freedom and humanization of education]. Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. 1, 2 – 5 (ukr).

3. Ball H.O. (2008). Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittii, psykholohichnii sferakh) [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)]. Vydannia druhe, dopovnene. – Zhytomyr: PP «Ruta», Vydavnytstvo «Volyn», 232 (ukr).

4. Bratus' B. S. (1985). Nравstvennoe soznanie lichnosti: psihologicheskoe issledovanie [Moral consciousness of personality: a psychological study]. M.: Znanie, 64 (rus).

5. Korchak Ja. (1990). Kak ljubit' rebenka : [per. s pol.] [How to love a baby]. M. : Dom, 445. : il. (rus).

6. Suhomlinskij V. A. (1960). Ver'te v cheloveka [Believe in man]. M., «Molodaja gvardija», 112 (rus).

7. Sukhomlynskyi V. O. (1976). Vybrani tvory u 5 t. [Selected works in 5 volumes]. – Kyiv: Rad. shkola, 588 s. (Kak vospytat potrebnost v cheloveke) (ukr).

8. Suhomlinskij V. A. (1988). O vospitanii [About education]. Sost. i avt. vstupit. ocherkov S. Solovejchik. 6-e izd. Moskva : Politizdat, 270 (rus).

9. Suhomlinskij V. A. (1981). Potrebnost' cheloveka v cheloveke [Man's need for man]. 2-e izd. Moskva : Sov. Rossiya, 91. (Chelovek sredi ljudej) (rus).

10. Suhomlinskij V. A. (1972). Serdce otdaju detjam [I give my heart to children]. K.: Rad. shkola, 143 (rus).

11. Frejdzher R., Frejdimen D. (2006). Lichnost'. Teorii, uprazhnenija, eksperimenty [Personality. Theories, exercises, experiments]. SPb.: Prajm-Evroznak, 704 (rus).

12. Shostrom E. Anty-Karnehy / elektronnyi resurs. Available at: <http://web.kpi.kharkov.ua/ethics/wp-content/uploads/sites/131/2016/02/SHostrom-Everett.-Anty-Karnegy.pdf>

13. Khozratkulova I. A. (2011). Sotsialnyi interes yak determinanta sotsialnoho rozvytku dytyny v umovakh inkluzyvnoho osvitnoho seredovishcha [Social interest as a determinant of a child's social development in an inclusive educational environment]. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Sukhomlynskoho: zbirnyk naukovykh prats V. D. Budak, O. M. Piekhota (Ed.). Vypusk 1.34. Mykolaiv: MNU im. V. Sukhomlynskoho, 126 – 130 (ukr).